

Синът ми се е вдълбочил в книгата на Бредбъри, а аз препрочитам „Патиланско царство“ и се смея. Той ме гледа отегчено и подозрително. Нямам право да му се сърдя. Неговото детство мина в четири чужди, неугледни, седеметажни, бели, но неспретнати къшурки.

ПОЕТИЧНИ РЕКВИЕМИ

(Литературна София през 1944 г.)

ГЕОРГИ ТАХОВ

Немислимо е да се говори за литературна София за времето около и след 1944 г., без да докоснем миналото, свързано с някогашната романтика на града. Тук не става дума само за фрагментите от виенска архитектура, по чудо оцелели от бомбардировките. Нито за онова неповторимо „свое“, което съпътствува всеки град. Става дума за шепата поети, без които е немислима атмосферата на града, за онези от мансардите, с живот без „вечни календари“, а с надеждата — да се осъществят в делника. В онова време между две стихотворения, едното от които е написано, а другото само замислено.

Това време, разбира се, е немислимо и без профаните, рентиерите, дребните търговци, продавачите на симид, слепите по ул. „Пиротска“, които предлагат неизменно своя „Ластик! Ластик!“, сякаш той е най-наболелият проблем на града. А заедно с тях и уредниците на томболи, панаирджийският певец Тоно Стойнов от пазара на бул. „Драгоман“ (сега „Г. Кирков“), кафеджииите с кафеджийниците и антикварите, изложили букинистичните си чудеса по оградата на градската джамия. Истински Вавилон от съдби, в които все пак именно поетите живеят като поети. Обикновено без дребни сметки и с размисли повече за утрешния, отколкото за днешния ден.

В тази София, някъде из трамвая към старата гара, се мярка и високата фигура на тогава неизвестния Никола Вапцаров. Той е неотделим от нея и ще остане завинаги в нейната памет. Тук, в една от малките печатници, каквито в града има около стотина, ще се отпечата и неговите „Моторни песни“. Годината е 1940, а авторът е отбелязан като Никола Йонков. За него не можем да кажем, че е загрижен единствено „за днешния ден“, въпреки че има семейство и издаването на една книга не е било кой знае колко евтина работа.

При работа с оригинали от книгата останах с впечатление, че повечето от тях са минали през ръката на Вапцаров, нанесъл върху тях кратки, но съществени допълнения. Става дума за думи, отпаднали под червения молив на цензора. Това вероятно е станало още в печатницата или в дома на поета, преди книгата да тръгне към своите читатели. Това подсказва авторската отговорност пред словото. Съзнанието, че все някой от тези екземпляри ще достигне до бъдещето. Излизат, разбира се, и няколко рецензии. Една от тях е от Ангел Жаров, псевдоним на Михаил Сматракалев — във в. „Заря“, бр. 5610 от 1940 г. Ангел Жаров е запазил и един от автографите на поета. Съберем ли тези автографи, ние ще имаме представа за приятелствата на Никола Вапцаров, дори за срещите му „по дни“ според датите в тях.

Трудно се реставрира животът на един град с толкова много някогашни приятелства. И все пак човек може да си зададе въпроса — в кое софийско кино е възникнала идеята за Вапцаровото стихотворение „Кино“? Може би във „Феникс“, в „Уфа“, в „Роял“ или другаде?

Това е същата 1940 г., в която излизат две книги от Васил Воденичарски: „Искри“ (репортажи) и „Земя и хляб“.

Никой не предполага, че имената Никола Вапцаров и Васил Воденичарски съвсем скоро ще останат завинаги в паметта на литературата. Всъщност предстои една поредица от реквиеми, но останат още няколко съдбовни години. Какви са книгите, които се появяват по книжарниците през тези години?

През 1942 г. излиза „Ние, хората“ от Александър Геров и „Насаме“ от днес забравения Никола Венетов. През тази година се отпечатва и „Любовен календар“ от Богомил Райнов. Това е рождената година и на „Снаха“ от Георги Караславов.

Но литературата се ражда и другад.

През 1942 г. Никола Вапцаров написва в затвора своето „Предсмъртно“. На 23 юли 1942 г., часове преди да бъде разстрелян, Никола Вапцаров написва и стихотворението си „Борбата е безмилостно жестока“. Литературна София дори не предполага, че зад решетките на затвора един поет мисли за бъдещето ѝ, решен да го отстоява докрай.

В суетата на делника, в треперите за насъщния съвременниците на Никола Вапцаров следят събитията в отечеството и застрашената Европа, но и не подозират, че от този момент ще загиват цяла поредица от донякъде осъществени и неосъществени поети. Съдби, които ние ще преоткриваме няколко десетилетия.

Заедно с Никола Вапцаров към тунела на гарнизонното стрелбище тръгва и Антон Попов, също автор на поезия — иззета и унищожена при многобройните обиски. На 8 юни 1942 г. е осъден на смърт чрез обесване малко известният и до днес поет Димитър Богданов. Тази поредица от разстрели ще продължи през 1944 г. Преди това литературата ни преживява и някоя друга загуби.

През 1943 г. умира Тодор Влайков.

През май същата година издъхва видният лирик, сътрудник на Гео-Милевия „Пламък“, Емануил Попдимитров.

През септември 1943 г. угаства в санаториума „Сурдулица“ в Югославия Александър Вутимски.

Това са все имена, пряко свързани с живота на София, литературни присъствия, без които литературна София е немислима. Тодор Влайков е от старото поколение писатели. Емануил Попдимитров е един от най-изявените символисти, а нежният талант на Александър Вутимски борави с пастелите и настроенятия на един град, който обезсмъртява в своите творби. В тях са вградени и скитникът, и пияницата, и тази „Европа-хищница“, която тепърва подготвя своята гибел. Поетът има един дом — градинските пейки — и незавидната съдба — да не види никога творбите си събрани в приживе издадена книга. Но и светът е по-брутален, отколкото той предполага. Това ще го докажат останалите творчески съдби и революционни раквиеми.

На 7 януари 1944 г. е тежко ранен поетът партизанин Христо Козлев.

На 14 януари попада в засада и загива поетът партизанин Иван Топалов.

Един месец след това, на 14 февруари, в Плевен е обграден и се самоубива Цветан Спасов.

Стихотворенията на Христо Козлев излизат в отделна книжка под редакцията на Веселин Андреев едва през 1960 г. Още приживе обаче той търси поетически приятелства и печата в издания като „РЛФ“, „Поглед“, „Жупел“ и „Кормило“.

Иван Топалов е малко известно име. Баща му загива във войните. Съдбата го люшка от Софийската семинария, където се озовава по материални съображения, до интербригадистите в Испания. В Софийския университет се записва през 1939 г., когато се завръща в България. Включил се в нелегалната борба, в снежния 14 януари 1944 г. полицията попада по следите му, когато е заедно със своя другар Михаил Недялков. На следващия ден трупът му е привързан за телеграфен стълб в село Борисово — „за наизидание“. В запазените му ръкописи остава и че-тиристишието:

И баща си даже не запомних —
бил съм в люлка — майка ми умряла.
Но кажи ми, сълзи ли да роня,
моя младост, нивга не живяна?

Вестта за смъртта на Цветан Спасов предизвикват далеч по-голям отзвук сред културната общественост. Още през 40-те години той публикува свои статии и стихове в тогавашната прогресивна трибуна — в „Заря“, в „Бодил“, „Хоровод“, „Култура“, „Академик“, в „Мир“, сп. „Звън“ и др. Една от творбите му е посветена на Христо Кърпачев.

Годината е изобилна с гибелни вестии. На 11 април загива поетическата надежда Тончо Стаевски, а само пет дни след това, на 16 април, поетът партизанин Симеон Велчев. Едва двадесет и две годишен, Тончо Стаевски прокламира като всеки млад човек надеждата си към утрешния ден:

Към теб летя,
о, бъдеще желано. . .

За съжаление само мечтата му влиза в бъдещето, и то неосъществена докрай. Далеч поизграден като поетически глас е Симеон Велчев, който „реди“ стиховете по стълбицата на Владимир Маяковски:

Бих искал само
твърд
да бъда. . .

Колкото и да са различни тези поетически гласове, има нещо общо, нещо твърде близко в края на жизнения им път. Те не се колебаят да се пожертвуват. И примерът им сякаш е заразителен.

На 9 май е прострелян Марин Райчев, пишец под псевдонима Петруш Работкии. Той е печатарски работник и писател белетрист, роден през 1912 г. В софийския му сутерен остава и неговата повест в разкази „Делници“, повечето непубликувани и до днес.

На 10 май в 11.45 часа увисва на бесилото във Варненския затвор Стефан Йовчев — Вечвой. Учил в София, живял и учил в Елена, изкачвал Пирин „по Яворовите места“, изключван за недопустимата си „ремсова деятелност“, той се хваща на работа във Варна именно за да му остане време за конспиративна работа. Но ръкописите остават по квартирите му, или у близки и приятели — в Елена, Търново, Варна, Горна Джумая и София.

На 11 май след престрелка с полицията в нелегалната си квартира се самоубива Атанас Манчев, а на 29 май умира Иван Нивянин — Жаров, печатал във в. „Завой“, Варна, в нелегалния в „Отечествен зов“ — Враца и в „Литературни новини“. Една от версиите твърди, че загива от другарска, но всъщност вража ръка, така, както споменава и Божидар Божилов в книгата си „Поетът, или защо живя Иван Нивянин“. В другата се предполага, че умира в отряда от рана, получена в битката преди това при с. Соколаре, възпалена по-късно и инфектирана. Бъдещето най-точно ще доразчете подробностите от живота му. По-съществено е, че смъртта му е част от героичната епопея.

Далеч по-неизвестен от него е Лика Рачин (Рангел Илиев) от село Желязна, Михайловградско. Роден през 1923 г., той е син на септемвриец, като сам участва в нелегални кръжоци. Веднъж арестуван, той успява да избяга, но втори път, вече като партизанин, е обграден при с. Помеждин. При опит да се изтегли е ранен, а след това доубит от полицейска граната. Паселен, но едновременно и емоционално напрегнат е неговият стих. В календара неговата смърт е отбелязана на 19 юни — краят на един живот, който угасва в самото си начало.

Малко преди това, на 13 юни 1944 г., край село Гайтаново, Софийско загива поетът Благой Бонков. Ще цитирам само едно от стихотворенията му, което всъщност е от два куплета:

От огъня по-живи . . .
Главите ни не са за цвете,
челата ни беляза смърт,
смъртта е сладка за мъжете,
когато е край горски път.

И нищо, че сме мълчаливи,
че пепелта гасней до мен,
не смърт, от огъня по-живи
ще влезем в утрешния ден!

Човек дори трудно запомня тези смъртни вест — и всичките в една и съща година, но между тях е и гибелта на Моню Монов — Моната, роден през 1918 г. в село Крушуна, Ловешко. Участвувал в прогресивния печат и във „въздръжателните“ издания (разбира се, не с въздръжателни стихове), във в. „Барабанче“ и в ловешкия в. „Народен глас“, той издава и ръкописен в. „Тръба“ с мотото:

На спящите — да чуят!
На будните — да станат!

Неговото оформяне като литератор става по време на студентските му години в София. В партизанския отряд обаче той попада между други трима поети — Христо Кърпачев, Тончо Стаевски и Петър Лаловски. Веднага след гибелта на Христо Кърпачев той му посвещава стихотворение, което завършва с четиристишието:

Народът — стар хайдутин, знае
почит да му отдаде.
Той паметник ще му извае
от песни, приказки и стихове!

Този невероятен списък от смърти завършва с още три имена. На 28 юни загива Марко Ангелов. На 15 август е убит Кирил Маджаров. На 26 август загива Васил Битков, псевдоним на Васил Вълчев, писател белетрист.

Книгата на Марко Ангелов излиза посмъртно през 1972 г. с предговор на Веселин Андреев. С посмъртна подборка от творби е известен и певецът на Родопите Кирил Маджаров.

Всеки от изброените автори има свое особено място във времето си, опити за свой почерк и характерна биография. Но те са далеч от онази задача, която сме си поставили. В случая ние само набелязваме шрихите на едно време, за да стигнем и до основната и обобщаваща мисъл. Необикновен е поетическият изблик на поколението около 1944 г. Този феномен тепърва ще намира своите изследователи. Ясно е само едно — самото време е предпоставка за създаване на поезия. От друга страна, същото това време работи и за гибелта на онези, които се обричат на нея, за да се превърне отечеството ни в з е м я н а у б и т и т е п о е т и, както сполучливо я нарече един наш съвременник. Така бе до известна степен и със Септември 1923—1925 г., когато на кладите на борбата израснаха автори като Гео Милев, Сергей Румянцев, Христо Туджаров, „наричан още Ясенов“ — както е отбелязано в полицейското му досие, рано погиналият Димо Петрунов — Разковник, автор на една доскоро забравена стихотворна книга от 1925 г. и др.

Едва ли би могло да се говори за поетичния календар от книги, стихове и имена без други двама поети, оставили дълбока дия в поезията ни — Веселин Андреев и съвсем младия тогава Давид Овадия. Те имат по-щастлива литературна съдба от съдбата на съвременниците си и успяха да доизградят своето поетическо присъствие и да подчертаят поетическото си кредо. Не-що повече — да го разширят и в други посоки и жанрове.

За тях е писано много, но в случая не бихме могли да не ги споменем именно заради опита да очертаем едно време на силни характери и на отдадени на поетическо творчество автори, толкова различни и така неоспорими с гражданското си присъствие.

Бегло споменатите факти са достатъчни, за да си представим какви изпитания е изживявала литературна София около 1944 г. Всички споменати са пряко свързани с града, било със студентските си квартири, било с дейността си, във всеки случай — неотделими от незабравимите си университетски години, от изданията, в много от които печатат и изобщо — от цялостния културен кръстопът, който ги оформя. Това е времето на футуристи като Маринети и реакцията срещу него, на преводи от руската поезия, понякога разпространявани от ръка на ръка, на изключителни събития, към които всеки от тях има отношение. Мнозина, вече разкрити, тръгват именно оттук, за да потърсят пътеките към Балкана. Някои от тях, като споменатият Валентин Волгин (Костадин Рачев) от Разлог, загиват още в първите часове на решението си да влязат в открита борба. Други са малко по-щастливи, а трети ще стигнат и до свободата. Във всеки случай, докато са все още тук, в София, романтиката на града вече е в руини. Още преди

края на съдбовната 1944 г. са разрушени три четвърти от най-хубавите сгради на някогашния тих и романтичен град. Изгаря казиното, в което през 1913 г. е взето решението за образуване на Съюз на българските писатели. Унищожена е Софийската градска община. Сринат е Етнографският музей зад паметника „Цар Освободител“. Кафене „Савоя“ до него е в стъкла и развалини. Запустели са и почти всички литературни кафенета. В „Кооп“, където докъм 1942 г. отседат Елин Пелин, Александър Балабанов, Александър Божинов, Теодор Траянов, преводачът на „прокълнатите“ Георги Михайлов — Джо, е изпепелено. . . Горедолу това е съдбата и на заведенията с поетични имена и стари спомени, като „Дивите петли“, „Куцото куче“, „Копришница“, „Грите смока“, „Кафене „Ъ“ (Ер голям), старото кафене „България“, „Последен грош“, „Луката“ и „клубът на якобинците“ — „Средец“. Отдавна са престанали да съществуват „Арменското кафене“ и старият „Панах“. Прозорците са облепени с черни ленти — против бомбените детонации. За кафе не може и да се мисли. Говори се за купони, за това „кой все още оцелял“ и. . . за хляб.

Все около тези години си отиват и едни от последните мемоаристи на миналото — Михаил Маджаров, по чудо оживялата Султана Рачо Петрова — „дамата от двореца“, и все още гордата в самотата си, очакваща и своя край Екатерина Каравелова.

Оттук нататък старите фотографии на някогашни здания, на поети и политически дейци ще станат търсени от събирачите на старини. Някогашна София няма да успее да се издигне от пепелищата си. Изгаря и книжарницата на Т. Ф. Чипев, с която е свързана историята на цялото ни следосвобожденско книгоиздаване:

— Няколко месеца до смъртта на баща ми — спомня си Кирил Чипев — ние криехме, че книжарницата е изгоряла. Той затвори очи, без да подозира това. Целият му живот бе свързан с книгоиздателската му дейност.

Изгорена и разграбена е и книжарницата на „Хемус“ а също така книгоиздателство „Васил Друмев“, под хотел „Лидо-Венеция“ и т. н. След бомбардировките на 29 март през нощта и на 30 март през деня София е истинско гробище. Оживената някога улица „Леге“ е разорена и запустяла. „Цар Калоян“ — също. Трамвайните линии по бул. „Витошка“ са прекъснати. Из града кръстосват предимно мародери или хора като Крум Кюлявков, преживял „спокойно“ в града всички бомбардировки, но все пак опазил се от надзора на полицията. „Юнион клуб“ издига само мрачния си скелет, без стени, но с комини, символи на някогашни огнища.

Достатъчно е да споменем, че София преживя единадесет въздушни нападения и това, което бе останало, само напомняше за някогашния град.

В сп. „Сердика“, кн. 1 и 2 от 1945 г. Младен Исаев публикува стихотворението си „София, 10 януари 1944“. То завършва със стиховете:

Утихна пак
и живите излязоха като в просъница.
Градът е цял развалина.
И вместо дневно слънце —
гори простреляна луна. . .

В същата книжка той се връща и към спомена за жертвите, като помещава статията „Йонков пред смъртта“. Никола Вапцаров е все още „Йонков“, така както се бе подписал на своите „Моторни песни“.

Повечето от печатниците, в това число и великолепната сграда на Държавната печатница, бяха в пепелища. Дори това, че все пак излязоха някакви издания, бе истинско чудо. Информациите идваше предимно от предаванията на Радио София.

Едни от първите предавания на Радиото след Девети септември 1944 г. бяха така наречените „Незабравки“. Авторът им, Тодор Генев, започва да ги чете като първа потребност за политическа публицистика. Всъщност те представляват политически памфлети, излъчени в ефира от 18 октомври до 4 декември 1944 г.

— Потърси ме един другар от партията — спомня си Тодор Генев — на ул. „11 август“, в старата редакция на в. „Отечествен фронт“. Съобщи ми нареждането, че с още неколцина другари трябва да поема предаванията по Радио София. Постави ни конкретната задача — „с всички

сили да пропагандираме доразгромаването на фашизма вън и вътре в страната“.

Отидох в Радиото.

Можете да си представите онова време. . . Няма плочи, няма говорители, няма каквито и да е готови текстове, но нали именно ние сме „комисарите на радиото“. Влизам. Пред мен един микрофон. Всичко останало зависи от теб. Младен Исаев подава стихове. Валери Петров — също. Намирам някъде Сърчаджиев и започвам моите „Незабравки“. Това бе непосредствено след нечуваното „Ватерлоо“ в столицния град.

Първото новообразувано издателство е „Нариздат“, на тогавашната ул. „Цар Освободител“ № 8. Печатницата му се заема с издаването на в. „Литературен фронт“. То издава и първата публицистична книга в следреволюционното време, споменатите „Незабравки“ на Тодор Генов. На корицата е отбелязана 1945 г. но всъщност тя е осъществена още през 1944 г. Илюстрациите ѝ са от Илия Бешков. В. „Литературен фронт“ излиза още в първите дни на месец септември 1944 г., известен в два варианта. Първият — неразпространен поради редица несъобразности и вторият — достигнал до читателите. По това време известната агенция „Стрела“ не функционира. Цялото разпространение се извършва от частни вестникопродавци. А глътът за периодични издания е голям. Освен в. „Работническо дело“ и в. „Отечествен фронт“ през октомври започва да излиза и културно-общественият в. „Ведрина“ под редакцията на Тодор Самодумов и Марин Въжаров. Той успява да просъществува обаче едва до месец февруари 1950 г.

От октомври 1944 г. по оцелелите дървени будки за вестници и шестнадесетстраничните „Седмични романи“ се появява и седмичникът за хумор и сатира „Шурмовак“. Неговото съществуване е още по-мимолетно. Той спира да излиза през месец декември 1945 г.

Всички тези вестници и издания обаче определят лицето на литературния и политическия живот в София в едно твърде интересно и неспокойно време. Няма хартия, няма машини, няма дори печатарско мастило. Хартия — готова, на рула, се оказва във военните складове, приготвена за пропагандни материали. Това е и първият стратегически материал, снабден от миналата власт и заработил срещу самия фашизъм. На тази хартия започват да се отпечатват и първите броеве на в. „Отечествен фронт“. Още в брой 8 от 1944 г. се появява и краткото съобщение за една от първите писателски жертви: „Матвей Вълв загина“. Същото съобщение се препечатва и във в. „Литературен фронт“, също в брой 8:

„Фронта, ноември. (Военноосведомителна служба). На полето на честта падна убит в бой с СС албанска дружина (под германско командване) доброволецът-военен писател при една наша дивизия Матвей Вълв. За борба с една албанска чета бе образувана доброволческа част. Тя трябваше да се вмъкне в тила на германците и там да води борбата. В тази част като доброволец влезе и писателят Матвей Вълв. Схватката в планината е била много ожесточена и се е водила през целия ден. Нашите бойци са атакували неприятеля от съвсем близко разстояние. Привечер противникът е бил разбит. По време на сражението Матвей Вълв получил лека рана в единия крак. Въпреки настояването на санитарите да го изтеглят, той остава на полесражението, бие се храбро и получава тежка рана. Така загина доброволецът-писател Матвей Вълв.

Подпор. М. Божилов“

Появяват се и слухове, че Матвей Вълв едва ли е загинал, че може би е жив, дори, че продължава своите скиталчества из Южна Америка, но пред нас е документът на съвременник, на близък нему военен дописник и той по-нататък изключва каквито и да е съмнения. Още по-вече, че е получил и втора рана. Съпругата на Матвей Вълв, художничката Вера Лукова, пише в едно писмо до близките му: „Той предчувствуваше, че именно това ще бъде краят му. . .“ И допълва в друго писмо, този път до свой братовчед: „Матвей неслучайно се подписваше „Босъкът“. Той бе убеден, че ще свърши живота си по най-мизерен начин. Подчертавам тези няколко думи, защото дълбоко в себе си той наистина се считаше за скитник, за пролетарий. Може би е решил живота си именно защото е почувствувал единствения изход в подвига. Той беше романтик, а заедно с това и бохем. А такива хора са способни на саможертва.“

В. „Литературен фронт“ се включва най-активно в това време с толкова превратни събития. Още от самото си заглавие изданието определя и позицията си. Неговият брой 2 от 5 октомври 1944 г. е посветен на Септемврийското въстание от 1923 г. На първата му страница е поместена статията на Крум Кюлявков „Септември в нашата литература“, като за пръв път отново се проявява фрагмент от поемата „Септември“. Плакатът е от Стоян Венев. В броя участвуват: Николай Хрелков с „Бойчиновският последен бой“, Младен Исаев с „Дванадесетият час“ и Борис Делчев със статията си „Конюктурна белетристика“. Отпечатано е и съобщението на Тасо Примо (Атанас Примовски): „Поетът К. Маджаров загина“. Родопският поет и трибун, публицист и общественик, сътрудничил някога на „Жупел“, „РЛФ“, „Горчив смях“, „Родопска мисъл“ и „Академик“, склопва очи далеч от отечеството, за свободата на което отдаде не само словото, а и живота си.

Фронтът все повече се отдалечава от родната земя и столицата се опитва да възстанови нормалните си делници. Кино „Красно село“ съобщава, че в таванското му помещение са се запазили няколко стари филми и възнамерява да възобнови прожекциите си. Последват го и някои други квартални кина. Не само това — в архивите се оказват и някои съветски филми, като „Тринадцать“, а и по-нови, които тръгват по екраните на страната. Делниците все още обаче не са спокойни и събитията са твърде често неочаквани и изненадващи. Вестникът съобщава например за новия председател на Съюза на българските писатели — Трифон Кунев, останал на това отговорно място за твърде кратко време, тъй като преминава на други идейни позиции. Подпредседател е Людмил Стоянов, а секретар Младен Исаев. Паралелно с това все още съществува Съюзът на провинциалните писатели, основан от прогресивни творци на словото. Бр. 3 на в. „Литературен фронт“ съобщава за подкрепата на този съюз към програмата на Отечествения фронт. Все в тази борба за изостряне на революционното съзнание в бр. 3 на в. „Литературен фронт“ Веселин Андреев, тогава все още известен като Веселин Георгиев, публикува стихотворението си „На един поет“, започващо с известните строфи:

Где си ти —
буреносен поете —
ти —
за смърт
и за подвиг мечтал?
В лют двубой се надигат два свята
— най-прекрасната
твоя
мечта.

Съпричастието на писателството към идеите на времето е част от епичната борба и е особено, решаващо значение. В тази насока е и споменатата статия на Борис Делчев „Конюктурна белетристика“. В такива години е наистина немислимо да се твори с познатата формула за „вечни теми“, което всъщност е бягство от оперативните задачи на революцията и от приобщаването на всеки творец към въпросите на делника. За какви абстрактни или „вечни теми“ може да се говори, когато в окопите на войната гинат един от най-достоините синове на отечеството? През ноември от фронта идват нови нерадостни вест. Загива Иван Хаджийски. Народопсихологът, писателят е необикновен дар, проникновеният познавач на народната душевност се надига лекомислено от траншеята — да види откъде идат изстрелите. . . И пада повален. Ние ще го открием поне две-три десетилетия след гибелта му, когато излизат по-пълните издания на творбите му. Въпреки това неговите съвременници разбират каква загуба за културата ни е неговата неочаквана смърт.

Най-често срещаната „украза“ на столицата по това време са некролозите. За тях винаги има печатници — старите „американки“, с каквато бе започнал някога печатарската си дейност и Ламар. Печатницата му „Ново изкуство“ ще бъде национализирана едва през 1947 г. По това време на него не му е до печатарство. Той също заминава за фронта,

Във възкръсващата от пепелищата София започват все по-често да се срещат някои от някогашните утвърдени автори в нашата литература. Между тях са боледуващият, потиснат, но търсещ старите си приятелства Асен Разцветников, Ангел Каралийчев, Никола Фурнаджиев.

Някогашният приятел на Гео Милев и негов съредактор в списание „Везни“ Георги Михайлов — Джо преживява тежка депресия. Принуден е да сключи втори брак, за да има някой да го гледа. Бохемските нощи са смазали физиката му. Угасва животът на един поет по битие и душевна нагласа, оставил ни едни от най-хубавите преводи на споменатите „прокълнати поети“. Твърде скоро след женитбата му ще започнат безкрайните му дела — оказало се, че бракът е сключен „по материални съображения“ и той е изхвърлен дори от бедното си обиталище.

Съзнателно се спираме на различните съдби през споменатата преломна 1944 г. Всяка от тях е достойна за отделно изследване, но в случая всички те определят атмосферата на града, сложните му и разнородни делници.

Между фактите от 1944 г. споменахме и за в. „Шурмовак“. Той се появява на сатиричния фронт след седмичника от миналото „Шука“ (1941—1943), „жълт“ хумористичен вестник, но и с изяви на таланти автори като Георги Райчев, Васил Павурджиев, Константин Петканов, Панчо Михайлов и дори Елин Пелин. В наследника-сатирик „Шурмовак“ заедно с новото в съдържанието му се забелязват и конфликти. Те са предимно в сътрудническия му състав. В някои случаи той става издание, в което се опитват да се „преустрои“ някои бивши автори и преводачи. Ще споменем само М. Дражалиев, държал в миналото книгоиздателство „Славянска книга“, което всъщност издава някои от „най-противославянските книги“, между които и една прословута биография на Адолф Хитлер. В новата трибуна М. Дражалиев се опитва да се шегува вече „преустроен“ и превежда съветски хумор. Там се опитва да публикува и проф. Добри Божилов, някогашен фактор в радиото и във в. „Зора“, семеен приятел както на регента Филов, така и на Борис Йоцов. Всеки от тях е виновник за поетичните реквиemi на разглежданата 1944 г.

С дата 8 септември 1944 г. излиза и последният брой на в. „Шурец“ на Райко Алексиев, известният Фра Дяволо, чиято кончина е още през същата 1944 г.

През преломната 1944 г. спират да излизат и издания като дълголетния в. „Мир“, ежедневник от 1894 г. Преставя да излиза и в. „Заря“, в който ежедневник, в сложните години на фашисткия терор, пишат под свои и чужди имена автори като Тодор Павлов (Ф. Грозданов), Крум Кюлявков (К. Никифоров), проф. Асен Златаров, Петко Стайнов, Людмил Стоянов, Жак Натан, Георги Караславов, Ангел Тодоров, Кръстьо Белев, Лозан Стрелков, Гьончо Белев, Тодор Самодумов, Младен Исаев, Мицо Андонов, Ламар, Николай Ланков и много други. Такива са законите на революционните преобразования. В онези години не бе възможно друго пренастройване освен разграбването, кореноно различното от онова, което съществуваше преди преломната година. Истините бяха контрастни и категорични. Изданията търсеха израз на позицията си дори в самото наименование на вестника — като напр. „Литературен фронт“.

В епичните си промени обаче времето успя да оцени някои заслужили дейци, стига те да извяваха добра воля за работа в полза на новото, което предстоеше да се утвърждава. Такъв е случаят с Елин Пелин, който след 1944 г. написа няколко разказва, между които и „Врабчетата на стрина Дойна“. Привлечени бяха и демократично и прогресивно настроени творци, най-изявеният от които — Илия Бешков — бе печатал избличаващата си сатира заедно със Стоян Венев — Пролетарчето. Така е и с Константин Петканов, авторът на „Морава звезда кървава“, за който антимилиитаристичен роман бе подвеждан и под съдебна отговорност. Автор, който участва известно време и в сп. „Златорог“, без да стане златорожец. Не само това — през 1944 г. Константин Петканов е назначен за директор на културата към новото Министерство на пропагандата.

Автори като безспорно надарения Трифон Кунев обаче, заел за известно време дори председателството на Съюза на българските писатели и директорството на Народния театър, не можаха да устоят на новите си позиции. Авторът на стихове, толкова близки до народните песни, се отклони на страната на конфронтацията, за да стигне не само до своята творческа, но и до пълната си обществена безпътница.

Споменавам успоредно тези автори, тъй като те се развиваха при едни и същи условия, а се оказаха в два противоположни лагера, и то в дни, решаващи за бъдещето на отечеството.

Верен на демократизма си, Илия Бешков не само прие напълно новото време, а и отдаде всичко за изостряне на своята класова позиция. Първият му акт — илюстрирането на споменатите „Незабравки“ от Тодор Генов, книга с безкомпромисен публицистичен характер — бе само началото на политическото му популяризиране. От своя страна, Константин Петканов — син на Одринска Тракия, инвалид от войните, автор, който твърди: „Нямам друг учител освен Христо Ботев“, не само се включи в задачите на новото време, а работи и за привличане на искрени сътрудници в това отношение. Изключително продуктивен, той остави седем непубликувани ръкописа, между които есетата „Писма до Свободата“ и пет глави от романа „Човешки следи“ с главен герой Цвятко Радойнов.

Всеки решаваше не само личното си присъствие във времето, но и своето собствено приобщаване към бъдещето.

Времето е със своите събития и конфликти, които ще се оценяват едва след време. Вестниците, с които днес сме свикнали, тогава излизат в бр. 1. Събитията, които днес са история, тогава са само част от делника. Бр. 1 на в. „Отечествен фронт“ излиза в събота, на 9 септември 1944 г. Негов главен редактор е Владимир Топенчаров. На 6, 7 и 8 септември се разиграват динамични събития, падат и свидни жертви, но брой 1 предлага статия със заглавие: „Животът в София и в цялата страна е напълно нормален“. Дори само тази категоричност кара човек да се позамисли върху действителното положение в страната. Най-долу вдясно на страницата е позицията на новият столичен кмет към гражданството: „Временният кмет на освободения столичен град Петър Славински е издал позив до столичното гражданство да излезе на улиците и пътищата и да посрещне вътрешните... (откъснато парче от вестника) освободителни войски.“

Тези първи броеве ще останат завинаги в историята на нашата журналистика и публицистика. Читателите разгръщат издания, които осветляват събитията от съвсем друг ъгъл. За нелегалните и партизаните в тях вече се говори като за вътрешни освободители в о й с к и. Това е време, в което всички буржоазни вестникари са все още живи и се надяват, всеки по свой начин, на някакъв обрат в събитията. Разбира се, Данаил Крпачев, директорът на в. „Зора“, вече е изгорил част от личния си архив, а в течение приблизително на десетилетие близките на някои от останалите вестникари ще посещават Народната библиотека с една-единствена задача — да унищожат някои от неудобните публикации.

Много са трудностите, които възпрепятствуват изследването на литературна София от 1944 г. Както подчертах и в самото начало обаче, конфликтите не биха могли да бъдат обяснени без известен анализ и познаване на миналото.

С някои от последните си броеве редакторите на в. „Дневник“ се опитват да демонстрират обективност в отразяването на събитията. На 6 септември, сряда, изданието публикува съобщение за скъсване на правителствените отношения с Германия. В този брой с още по-ясен набор от букви е отбелязано: „Българското правителство помоли съветското правителство за примирие.“ На 7 септември, пак в. „Дневник“ известява на читателите си, разчитайки, разбира се, съобщението да бъде прочетено и от прогресивните сили, поели съдбините на страната в ръцете си:

„Разтурват се всички организации с фашистка и националистическа идеология, като такива, нямали нищо общо с народността бит, а изключително вдъхновявани отвън.“

Някои от редакторите на „Заря“, които в миналото е имало от какво да се страхуват, в бъдеще ще преминат на работа в новия печат. В броя от 9 септември на вестника те информират предишните си цензори: „Части от Червената армия навлязоха в страната“. „България в положение на война с Германия“. В паметния си брой от 10 септември, неделя, един от последните за изданието, четем: „Възстановени са всички политически свободи“. „Виновниците за катастрофата са арестувани“.

Времето, тоя възел от конфликти, от съдби, от поезия и публицистика, от разнасяна из кафенетата преса, от търсене на нови квартири и разчистване руините в пасаж „Св. Никола“ — всичко това е неделимо, ако не се опитае да влезем сами в делниците му. В тях няма само поезия, а и делнична проза. Опашки в полупразните Хали, некролози пред входовете на съпритежателските домове, наричани кооперации, хора с вдигнати яки на балтоните пред складове за въглища. „Юнион клуб“ вече е само минало, но кварталните „моабетчий“, а и присъединилите

се към тях интелигенти от центъра се събират в „Сивия кон“, зад днешното кино „Георги Димитров“. Това е някаква съпротива към лукса на миналото. На една от масите си има стол Иван Пейчев, още неизносил ученическите си дрехи. Няколко години по-късно и той ще се запъти към Димитровград — дребен чиновник в отдел „Кадри“, но нахвърлящ първите строфи от бригадирската си поезия.

В „Коньовица“ не всичко е „пролетарско“. Покрай масите на „Сивия кон“ се въртят и съмнителни типове. В бр. 6 от 14 септември в. „Отечествен фронт“ предупреждава: „Мародерството ще се преследва с най-строги мерки“.

Има и невероятни за днешните ни представи обявления и разпореждания. Достатъчно е да цитираме само едно от заглавията: „Декларация за всички видове стъкла за прозорци“. С успокоителен епигло: „Стъкла ще има за всички“.

Точно тези делнични грижи за зимата са примесени и с първите вести за някакви по-ярки културни събития. На 24 септември вестниците известяват: „Виден съветски писател в София“. Става дума, разбира се, за Константин Симонов, на когото се устройва посрещане и първото след Девети септември литературно четене в салона на „Славянска беседа“.

По-късно Йордан Милenov ще разказва:

„Бяхме с Михаил Лъкатник в провинцията. Щом прочетохме съобщението и решихме да отпътуваме. Такова събитие — не може да мине без нас! Няхахме пари за влака. Качихме се с надеждата да не мине контролор или да се скрием в тоалетната. Както и да е, в София пристигнахме в купето на началник-влака и със задържани лични карти. А черноборсаджиките, които биха ни сметнали за луди, ако знаеха за какво бързаме, пътувах, разбира се, с редовни билети.“

Разбира се, не може и дума да става за някакъв цялостен поврат в културната политика. Това е само началото. У изследовател на миналото на българското кино видях киноафиши от споменатата година. За да „възстановим“ атмосферата, ще цитирам само част от тях: „Славянска беседа“ — прожектира „Розали“ с Нелсън Еди и Елеонор Пауел. Кино „Славейков“ — „Новолуние“ с Жанет Макдоналд и Нелсън. Кино „Капитол“ — „Дъждове“ с Тейлър Пауел и Мирна Лой. . . „Глория Палас“ — „Източна страст“ с Шарл Боайе и Лорета Юнг.

Печатат се и трогателни съобщения: „Любен Няголов моли приятелите му да се обадят на адрес: „Хр. Ботев“ № 19 — гр. Ловеч“.

И още по-възнуващото от гледище на днешното време: „Стефан Куцаров, художник, партизанин от отряда „Чавдар“ — да се обади в Агитпрова в областния комитет в София: Вrabча № 18. Който знае нещо за него, да съобщи на същия адрес“.

Как би могъл „да се обади“ Стефан Куцаров, който той вече е убит. Загива именно през 1944 г. край село Бухово. Все още не се знае кой къде е, кой е жив, кой е оцелял, кой е бил с жребия на жертвите. Още през септември се оповестява и литературното събитие: „Излезе от печат поемата „Септември“ от Гео Милев. Цена 25 лева. Сумите да се изпращат само с пощенски запис — до Мила Гео Милева: ул. „Граф Игнатиев“ № 13, магазин Никола Димитров. За книжари 30 на сто отстъпка“. Кой знае по каква случайност, съхранени до този момент, същият магазин предлага и книги като „Шоколад“ от Родионов, „Разораната целина“ от Михаил Шолохов, „Разгром“ на Фадеев и др. Част от тях — на руски език.

Всеки живее с нещо свое, с нещо изгубено в този живот. Мила Гео Милева — с драмата по поета. Близките на Стефан Куцаров — с надеждата да се обади. Майките, изпратили синовете си на фронта — с надеждата да получат писма. С големи скърби и дребни радости. С грижа за ранените и с часовете за свиждане на психиатрията — IV блок, Александровската болница. Точно в този поток от вънления не може да не предизвика усмивка и някое и друго съобщение в първия отечественофронтowski вестник, като например: „Възнаграждение ще получи, който донесе пепеляв котарак, бели гърди и тигрови шарки, с белег от зарастнала рана на челюстта. Обажда се на име „Тотю“. Дом „Димитър Манов“, № 63, София.“

Спирам се на този мимолетен фрагмент, защото, кой знае, може би и той крие драма за някого. И именно защото бележитите събития и вечните дати са видими само за някои творци на епохата — онези, които я създават и заслужават.

А реквиемите не спират. . . Без значение дали засягат бележити творци или неосъществени таланти, дейци на сцената, художници или апостоли на книгата.

На 6 декември 1944 г. на гара Белово спира задъханото от събития и евакуации сърце на именитата артистка Елена Снежина, родена през 1881 г. в Карлово. Всъщност откриват я на 7 декември. . . покрита с вестници. За да не буди неприятно чувство сред онези, които слизат или заминават от гарата.

Това вече е почти в края на календара на тази наситена с толкова събития година: 44-а от столетието.

В бр. 12 от 13 декември в „Литературен фронт“ отпечатва фронтовата рисунка „Дъжд“ от Борис Ангелушев и стихотворението „Ден първи“ от Божидар Божилов и днес провокиращата слуха, но така актуална и необходима за времето статия на Пантелей Зарев: „Преходното и вечното в агитката“. Именно в е ч н о т о — не толкова като художествено постижение, а като проява на гражданственост. . . Онези „струна от музикалния инструмент“, както я бе определил Демян Бедни, която определя тона на всички епохи. Или поне времето, което е с по-особено значение за човечеството.

Има и поети, които няма да надмогнат онова, което съумяват да създадат именно през тази година. Един от тях е и Йордан Милтенев, с непохватния, но искрен „словоред“ в споменатия бр. 12 на в. „Литературен фронт“ — адресиран до човека от миналото:

Със вас
ще се бия до край.
С всички усилия.
С ум,
с хитрост,
с бомби,
с куршуми,

с ръце,
до край,
до последна възможност,
с вас,

врагове
на моя народ,
с вас
ще се бия докрай!

Това е същият поет, поклонник на поезията на *АЛБУТ*, жертвата на времето Александър Вутимски, който може би също би потърсил вечното в агитката на 1944 г., ако не бе станал жертва на собственото си време.

Търсейки най-характерното от литературна София през 1944 г., онова, което я променя и вълнува, ние нахвърляме само шрихи от един портрет с много лица. Сенки от миналото и съвременници от настоящето. И все пак акцентът би трябвало да е за тези, които останаха във времето си. Това са десетки имена и не по-малко съдби, които тепърва може би ще преоткриваме. Защото времето искаше своите жертви — за да ги бележи със знака на паметта. Онези памет, която ще продължава да търси делниците им, изявите им, покритите със забвение стихове. Онези осъществени и неосъществени поети, чиито реквиеми са именно през 1944 г., преди това, а и след това — по траншеите на Европа.

И може би в това д о р а з ч и т а н е на фактите ще се открие и най-значимото. Дело, разбира се, на утрешния ден.